Journal of East-West Thought
ISSN: *2168-2259 (online)*
(*https://jetjournal.us/*)
Volume 15, Issue 1, Jan-March – 2025 Special Issue 1
Impact Factor: 7.665, Peer Reviewed and UGC CARE I

पंचायत राज मधील आदिवासी महिलांचा सहभाग व भूमिका

प्रा. डॉ. सुनील अजाबराव पाटील, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, उत्तमराव पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय, दहिवेल ता. साक्री. जि. धुळे

सारांश

आदिवासी समाजातील एकूण लोकसंख्येपैकी अर्धी लोकसंख्या ही महिलांची आहे आणि म्हणूनच या अर्ध्या लोकसंख्येचा स्थानिक शासनाच्या प्रक्रियेत समान सहभाग व उपस्थिती सुनिश्चित करणे महत्त्वाचे आहे. पंचायत राज संस्था भारतातील स्थानिक पातळीवर स्व प्रशासन आणि लोकशाही विकेंदीकरणाचा अविभाज्य घटक आहे. महिला या नेहमीच आणि जवळजवळ सर्वत्र राजकीय आणि सामाजिक सत्तेच्या सीमारेषेवर असतात. महिलांचे नेतृत्व, आत्मविश्वास वाढवण्यासाठी व राजकारणात,सत्ताकारणात दावा स्थानिक पातळीवरून व्यापक पातळीवर गेला पाहिजे. परंतु असे दिसते की "महिला राजकारणात प्रतिनिधी म्हणून आल्या आहेत आणि सत्ताधारी पुरुष वर्चस्ववादी हुकूमशहांनी त्यांचा हस्तक्षेप सुरूच आहे. श्रम विभाजन,लैगिक भेदभाव, महिलांची कमी हालचाल, एकांतवास, माहिती आणि जनसंपर्क कौशल्यांचा अभाव, अंतर्मुखी स्वभाव, रूढीवाद,पारंपारिकता आणि आत्मविश्वासाचा अभाव काही प्रमाणात महिलांमध्ये कायम आहे. सामान्यतः पंचायत राज आणि उच्च स्तरीय राजकीय संस्थांना महिलांच्या अंगी पारंपारिक विचारधारा असते . घटनादुरुस्तीने प्रथमच पंचायतींमध्ये महिलांसाठी १/३ आरक्षण अनिवार्य केले. घटनादुरुस्तीने या दुरुस्तीच्या व्यापक चौकटीत पंचायतींची रचना अधिक व्यापक केली आहे, परंतु समाजात लिंगाचे सामाजिक संबंध हे लिंगानुसार, स्थानिक सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय संस्थांशी गुंफलेले आहेत.सत्तेच्या विकेंद्रीकरणात महिलांचा सहभाग वाढविणे आणि राजकीय व्यवस्थेच्या खालच्या पातळीपासून ते वरच्या पातळीपर्यंत महिलांच्या राजकीय सहभागासाठी चांगले आणि योग्य धोरण राबविणे गरजेचे आहे.

महत्वाचे शब्द (Keywords) : संशोधन अधिनियम,आदिवासी महिला, पंचायत राज, अडथळे, प्रतिनिधित्व, उपक्रम...

प्रस्तावना

लोकशाही शासनाचा व्यवस्थेत लोकांचा सहभाग हा महत्वाचा केंद्रबिंदू मानला जातो, जिथे नागरिकांना शासनात सहभागी होण्याचा अधिकार असतो. लोकशाहीतील राजकीय सहभाग याचा व्यापक अर्थ आहे, जो योग्य प्रतिनिधींची निवड करण्यात जनतेच्या सहभागापासून ते शासन प्रक्रियेत प्रतिनिधींच्या प्रत्यक्ष सहभागापर्यंत विस्तारित आहे. भारतात सार्वजनिक जीवनात आणि राजकीय सार्वजनिक जीवनात उभारीच्या बाबतीत लिंग भेद दिसून येतो आणि त्यामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग अत्यंत कमी आहे. पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून महिलांची स्थिती किंवा दर्जा सक्षम बनवण्यासाठी तसेच प्रशासनात त्यांचा सहभाग वाढवण्यासाठी विविध सरकारी तसेच कायदेशीर प्रयत्न तेव्हाच यशस्वी होऊ शकतात जेव्हा समाजाचा विचार करण्याची प्रक्रिया, पद्धती तसेच पूर्वग्रहात बदल करणे, परंपरागत विचारसरणी बदलणे शक्य होणार नाही. तसेच स्त्रिया यांनी स्वतःहून पुढे आले पाहिजे व याबाबतीत सजग झाले पाहिजे शिक्षणाच्या माध्यमातून नेतृत्व क्षमता विकसित झाल्या पाहिजे याशिवाय महिला सक्रिय सहभाग नोंदवू

Copyright © | JET Network, All Rights Reserved

Journal of East-West Thought
ISSN: *2168-2259 (online)*
(https://jetjournal.us/)
Volume 15, Issue 1, Jan-March – 2025 Special Issue 1
Impact Factor: 7.665, Peer Reviewed and UGC CARE I

शकत नाहीत आणि त्याशिवाय देशाचा सर्वांगीण विकास असंभव आहे. महिलांचा पंचायतराज व्यवस्थेतील सहभाग हा सामाजिक समानता, सामाजिक न्याय, आर्थिक विकास व व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेवर आधारित ग्रामीण जीवनाला एक नवीन आयाम देण्याचा एक सामूहिक प्रयत्न आहे असे वाटते.

आदिवासी समाजात पुरुष आणि महिलांमध्ये राजकीय क्षेत्रात मोठी तफावत दिसते. रुढी व परंपरेवर आधारित पितृसत्ताक कुटुंबव्यवस्था व पुरुषसत्ताक मानसिकता, ग्रामीण भागातील जातीय विभाजनाचे कठोर नियम, व्यापक जाती भेदभाव, स्त्रियांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी, स्त्रियांचे पुरुषांवरचे अवलंबित्व यामुळे बहुतेक प्रमाणात सत्तेची साधने पुरुषांच्या हातातच राहिले आहेत. आदिवासी महिलांचा शासन व्यवस्थेच्या उच्च स्तरावरील सहभाग हा अतिशय कमी आहे. कुटुंबातील व्यवस्थित महिलांचे नेतृत्व आणि व्यवस्थापन या कौशल्यांना मौन पद्धतीने मान्यता दिली जाते परंतु सार्वजनिक क्षेत्रात त्यांना व त्यांच्या कौशल्यांना जागा दिली जात नाही. तरुणांना विधानसभेमध्ये व संसदेत आरक्षण मिळाले असताना त्या प्रमाणात मात्र महिलांना कोणतेही आरक्षण दिले गेले नाही परिणामी महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणावर बंधने आलीत. संयुक्त राष्ट्र संघाने महिलांच्या राजकीय हक्कावरील करार 1952 मध्ये स्वीकारला. संयुक्त राष्ट्र संघाने महिलांवर जागतिक परिषदा आयोजित केल्या. चौथी परिषद 1995 मध्ये चीनमधील बीजिंग येथे झाली. त्यात जाहीर करण्यात आले की महिलांचा निर्णय प्रक्रियेत समान सहभाग असेल ही केवळ लोकशाहीची मागणी नसून महिलांच्या हिताचा विचार करण्यासाठी आवश्यक अशी अट मानली गेली तसेच त्यामध्ये हेही मान्य करण्यात आले की महिलांना निर्णय प्रक्रियेच्या पदांपैकी किमान 30 टक्के वाटा महिलांचा असणे आवश्यक आहे.

73 व्या घटनादुरुस्तीचे परिणाम

73 वी घटना दुरुस्ती ही देशातील लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या इतिहासातील एक युग प्रवर्तक घटना म्हणून वर्णन केले जाते. 1992 मध्ये झालेल्या या घटना दुरुस्ती मुळे पंचायत व नगरपालिका या स्थानिक संस्थांमध्ये महिलांसाठी 33 टक्के आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने एक अतिशय महत्त्वाचे पाऊल होते यामुळे महिलांचा राजकीय सत्ता संरचनेमध्ये समान प्रवेश असे व त्यांचा सहभाग वाढेल. 73 व्या घटनादरुस्तीचे सर्वात महत्त्वाचं ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे ग्रामीण भागातील स्थानिक शासन व्यवस्थेच्या सर्व तीनही स्तरांवर महिलांसाठी एक तृतीयांश पदे आरक्षण करण्याची तरतूद आहे. कलम 243 डी (3) मध्ये असे स्पष्टपणे नमूद केले आहे की प्रत्येक पंचायतीत थेट निवडणुकीच्या माध्यमातून भरण्यात येणाऱ्या एकूण जागांपैकी कमीत कमी एक तृतीयांश जागा या महिलांसाठी राखीव असतील आणि अशा जागा पंचायतीतील वेगवेगळ्या मंदार संघांना रोटेशन द्वारे वाटून दिल्या जातील.

संवैधानिक दुरुस्तीनुसार कलम 243 डी (1) नुसार असे ठरवते की प्रत्येक पंचायतीत अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसाठी जागा राखीव असतील आणि कलम 243 डी (2) नुसार कलम (1) अंतर्गत राखीव असलेल्या एकूण जागांपैकी कमीत कमी एक तृतीयांश जागा अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती मधील महिलांसाठी राखीव असतील. अनुसूचित जाती आणि जमातींच्या महिलांसाठी राखीव असलेल्या जागांची संख्या पंचायतीतील वेगवेगळ्या मतदार संघांना रोटेशन नुसार वाटून दिल्या जातील. कलम 243-डी(4) मध्ये अशी तरतूद करण्यात आली आहे की गावात किंवा इतर कोणत्याही स्तरावरील पंचायतीमध्ये अध्यक्षपदाचे पद हे महिलांसाठी राखीव असेल आणि असे आरक्षण प्रत्येक स्तरावरील पंचायतीमधील अध्यक्षांच्या एकूण पदांच्या 1/3 पेक्षा कमी नसेल.

Copyright © | JET Network, All Rights Reserved

Journal of East-West Thought
ISSN: *2168-2259 (online)*
(*https://jetjournal.us/*)
Volume 15, Issue 1, Jan-March – 2025 Special Issue 1
Impact Factor: 7.665, Peer Reviewed and UGC CARE I

अध्यक्षांच्या स्तरावर अशाप्रकारे राखीव ठेवलेली कार्यालय देखील प्रत्येक स्तरावरील वेगवेगळ्या पंचायतींना रोटेशन द्वारे वाटून दिली जातील याशिवाय जर पंचायतराज व्यवस्थेच्या सर्व तीनही स्तरांवर कोणत्याही महिला अध्यक्ष नसतील तर ग्रामीण स्थानिक शासनाच्या सर्व स्तरांवर उपाध्यक्ष पद हे महिलांसाठी राखीव असेल. या संवैधानिक दुरुस्ती नंतर बऱ्याच महिलांची आरक्षणा नुसार नेमणूक झाली आहे. 1992 च्या 73 व्या घटना दुरुस्ती अंतर्गत राखीव ठेवलेली तरतूद ही महिलांना ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थेत सहभागासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावते यामुळे महिलांना त्यांच्या क्षमता सिद्ध करण्याची आणि ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत पुरुषांच्या बरोबर सहभागी होऊन आपल्या क्षमता सिद्ध करण्याची संधी प्राप्त झाली.

आदिवासी महिलांना भेडसावणाऱ्या अडचणी

पितृसत्ताक व्यवस्था

भारतीय समाजात ग्रामीण आदिवासी भागात प्रामुख्याने पितृसत्ताक समाज व्यवस्थेचे प्राबल्य आढळते. या व्यवस्थेत सामाजिक आणि सांस्कृतिक पूर्वग्रहामुळे तसेच आर्थिक परावलंबन यामुळे महिलांना राजकीय क्षेत्रातील प्रवेशावर मर्यादा येतात. त्याचबरोबर महिलांना प्रशिक्षणाची संधी प्राप्त होत नाही, विकास कामांसाठी सरकारकडून पुरेसा निधी मिळत नाही, कोणतेही काम लाच न देता सुरू होत नाही, पंचायत राज संस्था आणि विकास कार्यक्रमाबद्दल फारसे ज्ञान नसणे, तसेच बाल संगोपन व मुलांची पालनपोषण यासारख्या जबाबदाऱ्या व राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण झाल्यामुळे महिला या संपूर्ण व्यवस्थेत दबल्या गेल्या आहेत व दुर्बल बनवल्या गेल्या आहेत. निवडून आलेल्या आदिवासी महिला प्रतिनिधींना अनेकदा पित्तृसत्ताक व्यवस्थेचा सामना करावा लागतो. अनेक आदिवासी निवडून आलेल्या महिला आपल्या कुटुंबातील सदस्यांसाठी रबर स्टॅम्प म्हणून आणि काही वेळा ग्रामीण समाजातील हुकूमशहाचे प्रतिनिधी म्हणून काम करत राहतात. त्यांचे पुरुष सहकारी संवेदनशीलता दाखवत नाहीत आणि सहकार्य करण्यास देखील नकार देतात, घरगुती जबाबदाऱ्या, पडदा पद्धत, कौटुंबिक हिंसाचार यांचा त्यांच्या कार्यावर नकारात्मक परिणाम होतो, पंचायत राजच्या माध्यमातून आदिवासी महिलांच्या खऱ्या राजकीय सक्षमीकरणाच्या मार्गातील सर्वात महत्त्वाची अडचण पुरुषप्रधान व्यवस्थेमुळे म्हणजे त्यांना उमेदवारी अर्ज दाखल करतानाच येत असते.

दोन पेक्षा जास्त अपत्य असणे

आदिवासी व ग्रामीण भागात कुटुंबातील मुलांच्या संख्येबाबत स्त्रियांना निर्णय घेण्याचा अधिकार दिसून येत नाही परंतु दोन अपत्यांचा कायद्यामुळे त्यांना पंचायत राज व्यवस्थेत प्रवेश प्रतिबंधित होतो. निवडून आलेल्या आदिवासी महिलांच्या मार्गातील हा एक प्रमुख अडथळा आहे हा नियम राजस्थान, मध्य प्रदेश, हरियाणा, हिमाचल प्रदेश अनेक राज्यांमध्ये निवडणुका लढण्यासाठी नियम बनवला गेला. ग्रामीण भागात उत्सव प्रदानंद आहे आणि लवकर अपत्य जन्माला येतात त्यामुळे अशा नियमाने महिलांना पंचायत राज संस्थेमध्ये प्रवेश करणे अत्यंत कठीण होते आण जरी त्यांना प्रवेश मिळाला तरी त्या मुख्यतः कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांमध्येच मर्यादित राहतात आणि त्यांच्या कुटुंबातील पुरुष सदस्य मुख्यता पती त्यांच्यासाठी त्यांचे अधिकार गाजवतात.

अर्थसहाय्याचा अभाव

Copyright © | JET Network, All Rights Reserved

आदिवासी भागात महिलांना पुरुषांइतके अधिकार दिलेजात नाहीत किंवा सोपविले जात नाहींत त्यामध्ये असमानता आणि अपुरेपणाचा अभाव आहे,, वित्त आयोगाकडून मिळणारे अनुदान पंचायतींनी योजनांच्या अंमलबजावणीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.परंतु अनेकदा सर्वात सक्षम आदिवासी महिलांनाही कामांचे योग्य वाटप, आर्थिक मदत आणि कर्मचारी यांच्या अभावामुळे आपल्या कार्यात अडचणी येतात, ज्याशिवाय प्रभावी पंचायत राज व्यवस्था निर्माण होणे शक्य नाही.

नोकरशाहीची उदासीनता

पंचायत राज संस्थांना अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणा म्हणून वापरले जात असल्याने नोकरशाहीला वाटते की तेच मालक आहेत आणि नवख्या नेते त्यांचे आज्ञाधारक आहेत. थोडक्यात, पुरुष पंचायतीतील महिलांना तोपर्यंतच पाठिंबा देतात तोपर्यंत महिला त्यांना 'व्यावहारिक गरजा' पूर्ण करण्यासाठी सहकार्य करीत राहतात.तसेच पंचायत राज मधील नोकरशाही व्यवस्था आदिवासी महिला प्रतिनिधींना सक्षम करण्यास मदत करत नाही. ते पंचायतीच्या निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींपेक्षा स्वतःला श्रेष्ठ समजतात. नोकरशाहीची उदासीनता ही पंचायत राज व्यवस्थेच्या सुचारू कार्यातील एक गंभीर अडथळा आहे.

आर्थिक परावलंबन

आर्थिक अवलंबित्व स्त्रियांच्या स्वतःबद्दलच्या दृष्टिकोनात बदल घडवून आणण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते आणि त्यांच्या आत्मविश्वासात भर घालते. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे स्वयं सहाय्यता बचत गटांमधील सहभागी महिला, जेव्हा त्यांनी स्वयं सहाय्यता गटाच्या व्यवसायातून कमाई करण्यास सुरुवात केली तेव्हा त्यांचा कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढला,निर्णय देण्याचा अधिकार वाढला. निवडणू प्रक्रियेत स्त्रियांचा सीमांत कमी सहभाग असल्याबाबतचा वरील उल्लेखही त्यांच्या आर्थिक अवलंबित्वाकडे बोट दाखवतो. ही परिस्थिती सहभागित्वाला दोन प्रकारे अडथळा आणते. प्रथम, प्रतिनिधी म्हणून अवलंबून असलेल्या उमेदवाराला नियुक्त करणे सोपे जाते. आणि दुसरे म्हणजे ग्रामसभेत कुटुंबावर अवलंबून असलेल्या स्त्रियांच्या मतांना दुर्लक्षित केले जाते आणि पतीचे किंवा नातेवाईकाचे मत हेच महिला प्रतिनिधीचे मत आहे असे ग्राह्य धरले जाते.म्हणजेच ग्रामीण व आदिवासी भागात राजकरणात महिलांना गृहीत धरले जाते जे महिलांच्या सक्षमीकरणातील महत्वाचा अडथळा आहे.

महत्वाच्या विकास निर्णय सहभाग नसणे

लाभार्थी केंद्रित विकास उपक्रमांसाठी प्राधान्यक्रम व्यक्त करणाऱ्यांपैकी अशा उपक्रमांवरील निर्णय घेण्यात फक्त कमी प्रमाणात आदिवासी महिला सहभागी होतात. पंचायतींमधील 'विकासात्मक निर्णय घेण्याच्या' प्रक्रियेत महिला नेत्यांपेक्षा आदिवासी पुरुष अधिक सहभागी असतात.

अतिक्रमण आणि कर/शुल्क न भरणे

सर्वसाधारणपणे निवडून आलेले प्रतिनिधी आणि विशेषतः आदिवासी महिला निवडून आलेल्या प्रतिनिधींना ग्रामपंचायत जमीन/मालमत्तांवरील अतिक्रमण काढून टाकायचे असल्यास गावातील लोकांचा विरोध सहन करावा लागतो. अनेकदा त्यांना समाजातील प्रभावशाली घटकांकडून हिंसा सहन करावी

Copyright © | JET Network, All Rights Reserved

लागते. अनेक राज्यांमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकांमध्ये हिंसाचार वाढत चालला आहे. यामुळे महिलांची सहभागिता कमी आढळुन येते.

आदिवासी महिलांच्या बाबतीत असे आढळून आले की, राज्यघटनेत दिलेल्या हमी प्रमाणे त्यांचा प्रभावी सहभाग, राजकीय समानता तसेच राजकीय प्रक्रियेत त्यांचे योग्य स्थान सुनिश्चित करत नाहीत. त्यामुळे त्यांचा राजकीय संस्थांमध्ये आणि राज्याच्या कारभारात प्रवेश मिळवण्यासाठी आणि आपल्या महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी राजकीय सत्तेवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी प्रयत्न केले.महिलांच्या जीवनावर नियंत्रण ठेवणाऱ्या राजकीय आणि सामाजिक निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग अत्यंत कमी आहे. त्यांना सामाजिक मानदंड, राजकीय आणि कायदेशीर नियमावलींच्या निर्मितीमध्ये महत्त्वाचे स्थान नाही,. महिलांना आरक्षणाच्या तरतुदीमुळे राजकारणात प्रवेश मिळाला. बहुतेक महिला राजकीय पार्श्वभूमीच्या नाहीत आणि कुटुंबातील सदस्यांच्या प्रलोभनामुळे किंवा गावातील समुदायाच्या दबावामुळे राजकारणात प्रवेश केला.त्यामुळे महिला प्रतिनिधींना दुर्लक्षित केले जाते तसेच त्यांच्यावर नेहमीच कुटुंबातील सदस्यांचा प्रभाव आढळतो.

महिलांच्या राजकीय सहभागासाठी विविध उपक्रम

अशोक मेहता समिती

अशोक मेहता समितीने नंतरच्या काळात, पंचायत राज व्यवस्थेला बळकटी देण्याचा प्रयत्न केला. यांनी त्रिस्तरीय रचनेऐवजी द्विस्तरीय रचनेची सूचना केली. त्यांनी राजकीय संस्था या स्थानिक स्वशासनाची खात्री करून देण्याच्या उद्देशाने स्थापन झाल्या आहेत. तथापि, त्यांची सूचना नवीन संकल्पना आणि पुनर्गठनाची योजना कोणताही प्रभाव निर्माण करू शकली नाही. मेहता समितीने पंचायतींमध्ये महिलांसाठी विशिष्ट कार्यक्रम राबविण्यासाठी महिलांची समिती स्थापन करण्याचीही सूचना केली.

बलवंत राय मेहता समिती (१९५६)

श्री. बलवंतराय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमण्यात आली होती.स्थानिक पातळीवर लोकांचा सहभाग आणि त्या सहभागाचा अभ्यास करण्यासाठी या समितीची स्थापना करण्यात आली होती. देशाच्या विविध भागांतील महिलांच्या सहभाग व अस्तित्वातील परिस्थितीचा विचार करून पहिल्या पंचवार्षिक योजनेदरम्यान सामुदायिक विकास कार्यक्रमाच्या कार्याचा विचार करून त्याच्या पूर्वीच्या कार्याच्या अवलोकना नुसार शिफारसी करणे हे या समितीचे काम होते. संपूर्ण देशभर एकसमान पंचायत राज व्यवस्था सुचवणे हे या समितीचे काम होते. या समितीने ग्रामीण प्रशासनाची त्रिस्तरीय व्यवस्था सुचवली.

दंतेवाला समिती आणि हनुमंतराव समिती:

एम. एल. दंतेवाला (१९७७) यांच्या अध्यक्षतेखालील विभाग पातळीच्या काम करणाऱ्या व नियोजन करणारे गट अथवा समूह आणि सी.एच. हनुमंतराव (१९८३) यांच्या अध्यक्षतेखालील जिल्हा नियोजनावरील कार्यकारी समूहाने सुचवले की जिल्हा पातळीवर विकेंद्रीत स्वरूपाचे नियोजन करावे. जिल्हा नियोजन प्रक्रिया अधिक प्रभावशाली करण्यासाठी आवश्यक असलेले अनेक बदलांची त्यांनी शिफारस केली. त्यांनी संस्थात्मक व्यवस्था आणि नियोजन पद्धतीमध्ये काही बदल सुचवले. या सूचनांनी पंचायत राज संस्थांचे पुनर्विलोकन आणि पुनरुज्जीवन करण्यासाठी महत्वाचा आधार मांडला आहे.

७३ वी घटनादुरुस्ती

Copyright © | JET Network, All Rights Reserved

७३ वी घटनादुरुस्ती भारतातील लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या उत्क्रांतीमध्ये एक महत्त्वपूर्ण घटना मानली जाते. १९९४ पर्यंत भारतातील सर्व राज्यांमध्ये कायद्याला अनुसरून ही दुरुस्ती अंमलात आणली गेली. या दुरुस्तीने केवळ घटनात्मक दर्जा बहाल केला नाही तर भारताच्या राज्यघटनेच्या ११व्या अनुसूचीमध्ये सूचीबद्ध २९ बाबींशी संबंधित आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्यायाच्या योजना तयार करण्यास आणि अंमलबजावणी करण्यासाठी त्यांना अधिकार देऊन पी.आर.आय (पंचायत राज संस्था) ला स्वशासनाच्या संस्था बनवण्याचाही प्रयत्न केला. या योजना राज्य विधिमंडळांकडून पंचायत राज संस्थाकडे हस्तांतरित केल्या जाणार आहेत.

पेसा कायदा

पेसा कायदा हा पंचायत(अनुसूचित क्षेत्रापर्यंत विस्तार) अधिनियम,1996 म्हणून ओळखला जातो. 'पेसा हा एक अतुलनीय कायदा आहे, ज्याला बहुधा राज्यघटनेच्या आतली राज्यघटना म्हणून त्याचे वर्णन केले जाते,हा कायदा जो दोन पूर्णपणे भिन्न जगाला एकाच चौकटीत आणण्याचा प्रयत्न करतो –हा कायदा अनुसूचित क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांसाठी पारंपारिक ग्रामसभांच्या माध्यमातून स्वशासन सुनिश्चित करण्यासाठी बनविण्यात आला आहे. या कायद्यामुळे आदिवासी महिलांना ग्रामसभेत व स्थानिक संस्थांच्या निर्णय प्रक्रियेत सक्रीय सहभाग घेण्याचा अधिकार मिळाला.परिणामी महिलांच्या जीवनात सकारात्मक बदल घडवुन आणण्यास मदत करत आहे.

राष्ट्रीय दृष्टिकोन योजना

महिलांसाठीची राष्ट्रीय दृष्टिकोन योजना (१९८८) ग्रामस्तरीय लोकशाही संस्थांमध्ये महिलांच्या राजकीय सहभागासंबंधी मुद्द्यावर भर देते. भारत सरकारने स्थापन केलेल्या प्रमुख गटाने असे सूचित केले पूर्वीपेक्षा राजकीय सत्ता आणि निर्णय घेण्याच्या आणि अधिकाराच्या पदांपर्यंत पोहोचण्याची क्षमता राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेत महिलांच्या समानतेसाठी महत्त्वपूर्ण आहे.या योजनेच्या माध्यमातून महिलांना सक्षम बनवुन देशाच्या विकासात सक्रीय भूमिका बजावण्यास मदत करते

निष्कर्ष

एकूणच सांगायचे झाले तर, ७३व्या घटनादुरुस्ती व त्यानंतर राज्यांनी आरक्षणात केलेल्या वाढीमुळे भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना आरक्षण प्राप्त झाले. यामुळे भारतात महिलांच्या शासनात मोठ्या प्रमाणात सहभाग वाढला आहे. अशा प्रकारे आदिवासी महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण जगात सर्वोत्कृष्ट मानले जाते. वरील कायदा अंमलबजावणीत आल्यानंतर पंचवीस वर्षे उलटली असून बहुतेक राज्यांमध्ये चौथी किंवा पाचवी पिढीच्या पंचायती स्थापन झाल्या आहेत. सुरुवातीला हळूहळू सुरू झालेली पंचायतींमधील महिलाचे नेतृत्व निश्चितपणे स्थिर आणि समाजमान्य होत आहे. तथापि, महिलांच्या राजकीय अधिकारांचा (EWRs) पूर्ण क्षमता साकारण्यात अद्याप यश आलेले नाही कारण त्यांना पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था, अपूर्ण क्षमता आणि आत्मविश्वास, कार्यकाळाची रोटेशन पद्धती या सारख्या अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. भारत सरकार आणि राज्य सरकार यांच्या माध्यमातून क्षमतावान विकास, महिलांच्या राजकीय अधिकारांचे नेटवर्क प्रोत्साहन, स्वयं सहाय्यता गट-स्थानिक स्वराज्य संस्था संमेलन इत्यादी विविध उपक्रम राबवून महिलांच्या राजकीय अधिकारांना बळकटी देण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत. भविष्यात महिलांच्या राजकीय अधिकारांना अधिक बळकटी देण्यासाठी आणखी बरेच प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

Copyright © | JET Network, All Rights Reserved

सूचना आणि शिफारशी

- महिलांना नेतृत्व गुण आणि आत्मविश्वास यांच्या सहभागासाठी अधिक भर दिला जावा जेणेकरून त्या अधिक चांगल्या प्रकारे काम करण्यास सक्षम होतील.
- स्वयं सहाय्य गट आणि तत्सम समूहांनी महिलांच्या स्थानिक उमेदवार म्हणून आणि जागरूक नागरिक म्हणून पंचायतींमध्ये महिलांचा सहभाग वाढवण्यासाठी प्रोत्साहित करावे, मदत करावी आणि प्रोत्साहित करण्यावर लक्ष केंद्रित करावे.
- आदिवासी महिलांनी कडक बंधने आणि लिंगानुसार कठोर भूमिका व भेदभाव यांसारख्या असमानतेला आव्हान देणे आवश्यक आहे आणि त्यांनीत्यांच्यात पंचायत राजाच्या चौकटीत स्वतःचे अधिकार आणि जबाबदाऱ्या, अधिकार आणि कर्तव्ये यांची जागरूकता असणे आवश्यक आहे.
- शासनाने आदिवासी महिलांना निवडणुकांपूर्वी आणि नंतर, ते पदावर असताना गुन्हेगार आणि विरोधी पक्षांकडून महिला उमेदवारांना सुरक्षा प्रदान करणे आवश्यक आहे.
- ग्राम पंचायतींनी राबविलेल्या विकास कामांच्या नियोजन, अंमलबजावणी, मार्गदर्शन आणि मूल्यमापनात ग्रामसभांचा पूर्ण सहभाग असणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची

1. आगलावे प्रदीप, (2007) "आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र " साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
2. गारे गोविंद, (2000)" बदलाच्या उंबरठ्यावरील कोकणा आदिवासी "श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.
3. कांबळे सि. टी. पवळे, (2010) "भारतीय सामाजिक चळवळीची रूपरेषा" क्रिएटिव्ह प्रकाशन, नांदेड.
4. संगवे विलास, (1969) "आदिवासींचे सामाजिक जीवन" पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
5. ठाकूर सुंदरसिंह, (2006) "आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र", निर्मल प्रकाशन, नांदेड.
6. राजपुत पी., (2001) 'भारतातील महिलांचा राजकीय सहभाग: साक्ष्मिकरणाचा अजेंडा' प्रकाशन विभाग भारत सरकार,नवी दिल्ली.
7. बुच निर्मला, (1996), 73 व्या घटनादुरुस्तीनंतर मध्यप्रदेशातील पंचायतीराज',महिला चेतना मंच, भोपाळ.
8. दत्ता विशाखा, संपादन (1997)' आणि चपात्या कोण बनवेल',महाराष्ट्रातील सर्व महिला पंचायतींचा अभ्यास.

Copyright © | JET Network, All Rights Reserved